

Programma nascholingsdag Filosofie

Mens, dier en natuur (dierethiek en milieufilosofie)

Het examenthema havo filosofie voor de examenjaren 2026-2029

Programma

09:30 uur	Hal	Ontvangst met koffie/thee en informatiemarkt		
09:50 uur	1A.20	Opening door Floris Velema (ICLON)		
10:00 uur	1A.20	Presentatie van de syllabus door Floor Rombout (Voorzitter van de syllabuscommissie)		
10:10 uur	1A.20	Boekpresentatie door Marc Beerens (Boom uitgevers)		
10:20 uur	1A.20	Plenaire openingslezing door Marloes Boere & Dyane Til (Auteurs van het examenboek)		
11:10 uur	Hal	Pauze met koffie/thee en informatiemarkt		
11:30 uur		Workshop 1.1 Wouter Kusters (Auteur van <i>Schokeffecten</i>)	Workshop 1.2 Olle Spoelstra & Floor Rombout (Auteurs van het werkboek)	Workshop 1.3 Marloes Boere (Co-auteur van het examenboek)
12:30 uur	Hal	Lunch en informatiemarkt		
13:30 uur	1A.20	Plenaire lezing door Bernice Bovenkerk (Wageningen University & Research)		
14:30 uur	Hal	Pauze met koffie/thee en informatiemarkt		
15:00 uur		Workshop 2.1 Mark Leegsma (Auteur van <i>Het oog van de catastrofe</i>)	Workshop 2.2 Tore van der Leij (Universiteit Twente)	Workshop 2.3 Lowieke Vermeulen (Hoofdauteur van de syllabus)
16:00 uur	Hal	Borrel		
17:00 uur	Hal	Einde		

NB Zaalnummers die starten met een 'S' zijn in het souterrain van het Pieter de la Courtgebouw.
Zalen met een '0' zijn op de begane grond. Zalen met een '1' zijn op de eerste verdieping.

Universiteit
Leiden
ICLON

Bij ons leer je de wereld kennen

Openingslezing *Dier, Natuur en Mens* door Marloes Boere & Dyane Til

Het boek *Dier, Natuur en Mens* biedt een toegankelijke en prikkelende kennismaking met de centrale vragen uit de dierethiek en de milieufilosofie, gericht op havo 5-leerlingen. Het boek is opgebouwd rondom vijf kwesties, die aansluiten bij de examenstof: de verhouding tussen mens en dier, de morele waarde van dieren, de morele waarde van de natuur, de rechtvaardige verdeling van natuurlijke hulpbronnen, en de vraag of een andere houding ten opzichte van de natuur nodig is. In het boek komen zowel bekendere als minder bekendere denkers aan bod, waaronder Aristoteles, Martha Nussbaum, Peter Singer, Josephine Donovan, Wendell Berry, Vandana Shiva en Val Plumwood.

Door middel van aansprekende voorbeelden en filosofische casussen hebben de auteurs de dieren en de natuur zo dicht mogelijk bij de leerling proberen te brengen. De teksten zijn zo geschreven dat ze zowel informeren als reflectie stimuleren, in de hoop dat leerlingen niet alleen kennis opdoen, maar ook hun eigen perspectief kunnen vormen en kritisch leren nadenken over de rol van de mens in het omgaan met dieren en natuur. Lezers worden actief betrokken door vragen en een logische structuur die ruimte biedt voor verschillende perspectieven. Het boek wil aanzetten tot denken en begrip vergroten voor de ethische dilemma's waarmee we in de 21^e eeuw worden geconfronteerd.

In deze lezing lichten de auteurs de thematiek en structuur van het boek toe, en de didactische uitdagingen van elke kwestie. Ze staan stil bij de mogelijke reacties die deze thematiek bij leerlingen (en jezelf) kan oproepen en geven suggesties hoe je hier in de klas mee om kunt gaan. Bovendien wordt kort het werkboek geïntroduceerd dat als didactische ondersteuning van dit boek is geschreven door Olle Spoelstra en Floor Rombout.

Marloes Boere is auteur van *Dier, Natuur en Mens* en studeerde filosofie en *future planet studies* aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt als opleidingscoördinator bij de Partij voor de Dieren, waar ze trainingen en opleidingen voor (aspirant) politici organiseert en ontwikkelt. Haar missie is milieufilosofie en dierethiek toegankelijk maken voor een breed publiek om zo mensen te inspireren en te laten reflecteren op de status quo.

Dyane Til is auteur van *Dier, Natuur en Mens* en studeerde filosofie en geschiedenis in Amsterdam, Berlijn en Utrecht. Ze werkt als docent filosofie op het Helen Parkhurst in Almere, waar ze lesgeeft in de bovenbouw van havo en vwo. Ze is gespecialiseerd in ethiek. Als docent vindt ze het belangrijk om liefde voor het denken te cultiveren bij haar leerlingen.

Workshops ronde 1

Workshop 1.1 Schokeffecten door Wouter Kusters

De klimaatcrisis die zich voltrekt is van zo een ontzagwekkende complexiteit en omvang in tijd, ruimte en gelaagdheid dat ze niet als 'probleem' onder de andere problemen valt te scharen, te bespreken, laat staan op te lossen. Ze heeft zowel te maken met de 'kleine' geschiedenis van de mens, als met de 'grote' natuurgeschiedenis. Het gaat op macroniveau om natuurfilosofie, techniekfilosofie, wetenschapsfilosofie, moraal, ethiek, politiek, en op microniveau om 'het goede leven', om keuzes maken en om concrete verhoudingen tussen mensen – en (andere) dieren.

We gaan het hebben over hoe je hiermee om kan gaan. Zelf, als docent filosofie in deze tijd. Maar vooral over hoe je hierover les geeft en praat met jonge mensen. Scholieren zijn op diverse manieren bezig met "identiteitsontwikkeling" – en wij als docenten en filosofen hebben de verantwoordelijkheid om hen op filosofisch bezonnen wijze hierin te begeleiden. Maar hoe?

Wouter Kusters is filosoof, docent en schrijver, en van origine taalwetenschapper. Het meeste van zijn werk gaat over filosofie en waanzin (*Pure waanzin*, 2004, *Filosofie van de waanzin*, 2014). In 2023 verscheen zijn werk *Schokeffecten. Filosoferen in tijden van klimaatverandering*, dat precies over al deze vragen gaat. Zie verder: <https://kusterstekst.nl/>

Workshop 1.2 Presentatie van het werkboek door Olle Spoelstra & Floor Rombout

Een nieuw examenthema vraagt de nodige inspanning, toewijding en creativiteit om er aansprekende lessen bij te maken. Met filosofen als Gruen, Bookchin en Shiva zal het nieuwe thema voor havo daarin geen uitzondering worden. Om docenten en leerlingen te helpen, verschijnt naast het tekstboek *Dier, natuur en mens* daarom ook een werkboek. Aan de hand van casussen uit het nieuws, de wetenschap, literatuur en filosofie worden leerlingen aan het denken gezet over de examenstof en hun eigen opvattingen.

In deze workshop lichten we enkele didactische keuzes toe die ten grondslag liggen aan dit werkboek. Vervolgens laten we aan de hand van voorbeelden zien hoe je het werkboek in combinatie met het tekstboek in je lessen kunt gebruiken en hoe de opdrachten leerlingen kunnen helpen zich voor te bereiden op het examen.

Olle Spoelstra is docent filosofie aan het Nova College in Hoofddorp en het Corderius College in Amersfoort. Samen met Floor Rombout schreef hij een werkboek voor het nieuwe examenthema *Mens, dier en natuur*. Eerder schreef hij mee aan *Denken over democratie*, een tekstboek bij het huidige examenthema havo.

Floor Rombout is hoofddocent en onderzoeker burgerschapsonderwijs aan de Hogeschool van Amsterdam. Zij was voorzitter van de syllabuscommissie *Mens, dier en natuur* en schreef samen met Olle Spoelstra een werkboek bij dit examenthema. Eerder werkte zij als filosofiedocent en vakdidacticus.

Workshop 1.3 Hoe omgaan met weerstand in de klas? door Marloes Boere

Het onderwijzen van ethische posities zoals die van Peter Singer, waarin niet-menselijke dieren in de morele cirkel worden opgenomen, kan uitdagend zijn. Leerlingen die zelf vlees eten of vissen, kunnen zich aangevallen voelen of weerstand tonen. Tegelijkertijd zijn dit juist de momenten waarop filosofisch onderwijs een verschil kan maken.

In deze workshop onderzoeken we hoe je als docent zinvol en constructief met deze weerstand kunt omgaan. Hoe kun je ervoor zorgen dat leerlingen zich openstellen voor ethische reflectie, zonder dat ze afhaken of defensief worden? We bespreken strategieën om ruimte te maken voor verschillende perspectieven, het gesprek open te houden en toch de kern van het ethische debat over dierenrechten en milieufilosofie over te brengen.

De workshop biedt handvatten voor het creëren van een veilige en stimulerende leeromgeving, waarbij leerlingen uitgedaagd worden om kritisch na te denken, zowel over de filosofische posities als over hun eigen overtuigingen en gedrag.

Marloes Boere is auteur van *Dier, Natuur en Mens* en studeerde filosofie en *future planet studies* aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt als opleidingscoördinator bij Partij voor de Dieren, waar ze trainingen en opleidingen voor (aspirant) politici organiseert en ontwikkelt. Haar missie is milieufilosofie en dierethiek toegankelijk maken voor een breed publiek om zo mensen te inspireren en te laten reflecteren op de status quo.

Plenaire lezing Een verkenning van kwestie 1 en 2 door Bernice Bovenkerk

In haar lezing zal Bernice Bovenkerk stilstaan bij de vraag in welke opzichten mensen verschillen van andere dieren en of deze verschillen moreel relevant zijn. En wat betekent de morele status van niet-menselijke dieren voor de vraag hoe we met hen om dienen te gaan? De belangrijkste inzichten hierover uit de dierethiek zullen aan bod komen. We beginnen bij de grondleggers van de dierethiek, Peter Singer, Tom Regan en Mary Midgley, om daarna de recente politieke wending in de dierethiek onder de loep te nemen. Zouden dieren bijvoorbeeld net als mensen burgerrechten moeten krijgen?

Bernice Bovenkerk is universitair hoofddocent dier- en milieu-ethiek bij de Filosofie Groep van Wageningen University. Haar onderzoek richt zich onder meer op dierlijk actorschap, de ethiek van biotechnologie en kunstmatige intelligentie bij dieren, en de morele status en het welzijn van 'grensgevallen' zoals vissen en insecten. Met milieufilosoof Jozef Keulartz redigeerde zij de boeken *Animals in Our Midst* en *Animal Ethics in the Age of Humans*. Ook schreef zij het boek *The Biotechnology Debate*, over biotechnologie en politieke deliberatie. Ze is lid van de Raad voor Dierenaangelegenheden.

Workshops ronde 2

Workshop 2.1 Hoe kunnen we ons tot klimaatverandering verhouden? door Mark Leegsma

Tieners vinden het op z'n zachtst gezegd niet makkelijk om met de feiten van klimaatverandering en de verwachte gevolgen daarvan om te gaan. Kunnen en moeten filosofiedocenten hier iets mee? In deze workshop laat Mark zien dat filosofen bij uitstek zijn toegerust om de vraag te stellen hoe we ons überhaupt tot de catastrofale scenario's van klimaatverandering kunnen verhouden. Eerst zullen we 'in' de catastrofe een paradox blootleggen die ervoor zorgt dat we haar niet voor mogelijk kunnen houden. Dit gebrek aan mogelijkheid verklaart enerzijds waarom het zo moeilijk is ons tot klimaatverandering te verhouden, anderzijds plaveit het de weg naar een filosofische probleemstelling: hoe kunnen we de catastrofe wél voor mogelijk houden? Terwijl we dit probleem nader onderzoeken, impliceert het eigenlijk al een antwoord op onze vraag: we kunnen ons juist tot klimaatverandering *als* filosofisch probleem verhouden.

Mark Leegsma studeerde psychologie en filosofie en promoveerde op een proefschrift over catastrofaal denken. In 2024 verschenen zijn essay *Het oog van de catastrofe* (waar de workshop op is gebaseerd) en zijn vertaling van Donna Haraway's *Wanneer soorten kennismaken*. Eerder stelde hij de interviewbundel *Extreem in de klas* samen over polarisatie en radicalisering in voortgezet en beroepsonderwijs. Mark is als zelfstandig docent logica verbonden aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie te Utrecht.

Workshop 2.2 De ethische matrix door Tore van der Leij

In wezen is het klimaatprobleem een moreel probleem, en zijn ermee samenhangende dilemma's –bijvoorbeeld, 'Eet ik wel of geen vlees?'– *morele dilemma's* waarin de relatie tussen de mens en de meer-dan-menselijke wereld centraal staat.

Hoe kun je leerlingen begeleiden in het hun morele reflectie over dergelijke dilemma's? Er is zoveel informatie... Welke, en welk type argumenten worden er gehanteerd? Welke morele waarden zijn –veelal– onderdeel van deze argumenten? Hoe verhoud ik mij hiertoe, en hoe kan mogelijk gedrag eruit zien?

In deze workshop gaan we aan het werk met bovenstaande vragen. Dit doen we met behulp van een 'ethische matrix'. Hierin worden ten aanzien van een –nader te bepalen– actueel dilemma, vanuit meerdere perspectieven, argumenten en morele waarden gepresenteerd. De matrix biedt structuur om in groepjes hierover met elkaar het gesprek te voeren.

Tore van der Leij studeerde biologie aan Wageningen University, met een specialisatie in natuur- en milieueducatie. Na een opleiding tot biologiedocent in Utrecht gaf hij les op diverse scholen.

Vervolgens deed hij promotieonderzoek, uitgevoerd binnen het biologieonderwijs, naar het ondersteunen van moraliteit binnen de verhouding tussen mens en natuur. Momenteel doet hij als postdoc onderzoek naar de rol van de bèta-docent in de moraliteitsontwikkeling binnen de relatie tussen de mens en meer-dan-menselijke wereld bij ELAN, Universiteit Twente. Daarnaast is hij vrijwilliger bij Stichting Mooyland, waar hij zich inzet voor herstel van landschap en biodiversiteit in Zuidoost-Drenthe.

Workshop 2.3 Wat is de waarde van de natuur? door Lowieke Vermeulen

In deze workshop staat Kwestie 3 centraal: "*Wat is de waarde van de natuur?*" en verkennen we de verschillende waardensystemen: antropocentrisme, biocentrisme en ecocentrisme. Aan de hand van de posities binnen deze kwestie gaan we in op uiteenlopende perspectieven op wat 'natuur' precies is, de rol van de mens in die natuur en de manier waarop we daarmee om dienen te gaan. Door de rode draad die door deze verschillende posities loopt te belichten, krijgen de deelnemers een helder beeld van de opbouw en inhoudelijke samenhang van deze kwestie en de plaats van deze kwestie in de syllabus. Aan het einde van de sessie is er ook ruimte voor gerichte vragen.

Lowieke Vermeulen is PhD-student aan Wageningen University. Haar onderzoek richt zich op milieufilosofie en dierethiek, met een speciale focus op ethische dilemma's omtrent het beheer van invasieve exoten en de conflicterende waarden die een rol spelen bij natuurbehoud. Zij is de hoofdauteur van de havo-syllabus "*Mens, Dier en Natuur*".